

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Την χρονική περίοδο που ολοκληρώσαμε το χειρόγραφο του βιβλίου αυτού έγινε μια σημαντική αλλαγή στην ελληνική νομοθεσία: ψηφίστηκε (επιτέλους) ο νέος νόμος περί ελληνικής ιθαγένειας που διευθετεί τα ζητήματα της δεύτερης γενιάς (παιδιά αλλοδαπών πολιτών που έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα και ζουν μόνιμα στη χώρα) καθώς και της λεγόμενης 1,5 γενιάς, δηλαδή παιδιά που ήλθαν στην Ελλάδα σε μικρή ηλικία και από τότε ζουν σε αυτή.

Πράγματι, ο νέος νόμος βγάζει την Ελλάδα από τη μάλλον όχι αξιοληυτική θέση του να είναι η μόνη χώρα της ΕΕ που δεν είχε καμία ουσιαστική πρόβλεψη για τα παιδιά δεύτερης γενιάς και σημειώνει σημαντικά βήματα προόδου στα πλαίσια της διαμόρφωσης της ελληνικής κοινωνίας του 21ου αιώνα. Κατά κάποιον τρόπο είναι σαν ο νόμος αυτός να αποτελεί το επιστέγασμα της έρευνας και της κριτικής ανάλυσης που γίνεται στο βιβλίο αυτό σχετικά με τις διαστάσεις και τα χαρακτηριστικά της μετανάστευσης στη χώρα καθώς και με τις οικονομικές και κοινωνικές διαδρομές ένταξης (ή περιθωριοποίησης) των μεταναστευτικών πληθυσμών που ζουν σε αυτή κατά την τελευταία εικοσαετία.

Η ιδέα για το βιβλίο αυτό γεννήθηκε από τη διαπίστωση ότι αν και η επιστημονική βιβλιογραφία περί μετανάστευσης στην Ελλάδα έχει ανθίσει την τελευταία δεκαετία περιλαμβάνοντας αξιόλογα συλλογικά και ατομικά έργα, δεν είχε υπάρξει ως τώρα ένα βιβλίο που να εξετάζει σφαιρικά το φαινόμενο από οικονομική, πολιτική και κοινωνική σκοπιά, που να μελετά όχι μόνο τις μεγαλύτερες ομάδες (π.χ. αλβανούς πολίτες), αλλά και τις αριθμητικά μικρότερες και πιο πρόσφατα εγκατεστημένες στη χώρα (όπως τόσο τους νέους ευρωπαίους πολίτες από τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και την Πολωνία, όσο και τους Ουκρανούς, τους Γεωργιανούς, τους Πακιστανούς και τους Μπαγκλαντεσιανούς),

και τέλος που να προσφέρει επιπλέον ένα θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης της μετανάστευσης, όπως επιχειρείται εδώ. Ως εκ τούτου, το βιβλίο αυτό έρχεται να καλύψει μια έλλειψη, κατά τη γνώμη μας, στην επιστημονική βιβλιογραφία και στα πανεπιστημιακά συγγράμματα.

Παρουσιάζει επίσης μια σημαντική για την Ελλάδα πρωτοτυπία: είναι προϊόν συλλογικής εργασίας με νεαρές ερευνήτριες που ανήκουν στην πρώτη γενιά μεταναστών. Η Daria Lazarescu και η Marina Nikolona ήλθαν στην Ελλάδα για να σπουδάσουν –η Daria στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και η Marina στο Αριστοτέλειο– και έμειναν ολοκληρώνοντας μεταπτυχιακό κύκλο σπουδών και εκπονώντας πια σήμερα διδακτορική διατριβή επίσης σε ελληνικά πανεπιστήμια. Η Francesca Broersma πέρασε την εφηβεία της στην Ελλάδα με την οικογένειά της και έτσι αποφάσισε να εκπονήσει τη μεταπτυχιακή της διατριβή στη Ζάκυνθο, με την οποία η οικογένειά της διατηρεί δεσμούς. Μελέτησε, λοιπόν, τη στέγαση των μεταναστών στη χώρα μας ως μέρος του μεταπτυχιακού της στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ στην Ολλανδία. Επέστρεψε στην Ελλάδα για μια περίοδο εκπαίδευσης στην έρευνα, στο Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ), η οποία τελικά μετατράπηκε και σε συνεργασία με το Ίδρυμα για την ολοκλήρωση της έρευνας αυτής.

Οι υπόλοιποι τέσσερις που συμμετέχουμε σε αυτό το βιβλίο, δηλαδή η Άννα Τριανταφυλλίδου, ο Θάνος Μαρούκης, η Μιχαέλα-Άνθια Μαρούφωφ και η Ρουμπίνη Γρώπα, αν και έχουμε γεννηθεί και κατά μεγάλο μέρος μεγαλώσει στην Ελλάδα, αισθανόμαστε μια ιδιαίτερη σύνδεση με το ζήτημα της μετανάστευσης, σύνδεση που συνιστά απόρροια όχι μόνο του επιστημονικού μας ενδιαφέροντος, αλλά και των βιωμάτων μας από περιόδους «μετανάστευσης» για οικογενειακούς λόγους, για σπουδές ή για λόγους επαγγελματικής σταδιοδρομίας.

Η πρωτογενής έρευνα, τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάζονται για πρώτη φορά στο βιβλίο αυτό, δεν θα ήταν δυνατή χωρίς τη στήριξη, οικονομική αλλά και επιστημονική, τριών ευρωπαϊκών ερευνητικών προγραμμάτων σε θέματα μετανάστευσης που εκπονήθηκαν από την Ερευνητική Ομάδα της Μετανάστευσης στο ΕΛΙΑΜΕΠ στην περίοδο 2006-2009. Πιο συγκεκριμένα, η Άννα Τριανταφυλλίδου και το ΕΛΙΑΜΕΠ συντόνισαν το ευρωπαϊκό ερευνητικό πρόγραμμα EMILIE: *Μια Ευρωπαϊκή προσέγγιση στο θέμα της πολυπολιτισμικής*

υπηκοότητας: Νομικές, πολιτικές και εκπαιδευτικές προκλήσεις, και το πρόγραμμα CLANDESTINO: Παράτυπη Μετανάστευση: Μετρώντας το μη μετρήσιμο. Στοιχεία και τάσεις του φαινομένου στην Ευρώπη. Επίσης, η ερευνητική ομάδα του ΕΛΙΑΜΕΠ ήταν ο έλληνας εταίρος στο ερευνητικό πρόγραμμα IDEA: Οι χώρες της Μεσογείου και της Ανατολικής Ευρώπης ως νέοι μεταναστευτικοί προορισμοί στην ΕΕ. Και τα τρία αυτά προγράμματα χρηματοδοτήθηκαν από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Γενική Διεύθυνση Έρευνας και Τεχνολογίας, Έκτο Πρόγραμμα Πλαίσιο για την Έρευνα. Ιδιαίτερα δε η έκδοση του βιβλίου επιδοτήθηκε από το πρόγραμμα IDEA, στα πλαίσια του οποίου διενεργήθηκε το μεγαλύτερο μέρος της πρωτογενούς έρευνας για τους νέους πολίτες της ΕΕ και για τις μικρότερες μεταναστευτικές ομάδες και εκπονήθηκαν οι προτάσεις για τη διαμόρφωση της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής.

Θα θέλαμε επίσης να ευχαριστήσουμε το ΕΛΙΑΜΕΠ για τη γενναιοδωρη θεσμική και προσωπική στήριξη, το φιλικό περιβάλλον και το δημιουργικό πλαίσιο που μας προσέφερε, όπως πάντα, για τη δουλειά μας όλα αυτά τα χρόνια. Και φυσικά τις εκδόσεις Κριτική για τη στήριξη αυτού του βιβλίου στη διάρκεια συγγραφής του τελικού κειμένου, καθώς και για την, όπως πάντα, εξαιρετική επιμέλεια και διόρθωση. Βεβαίως, η ευθύνη για λάθη και τυχόν παραλείψεις παραμένει δική μας.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ απευθύνουμε, φυσικά, και στις οικογένειές μας (στην Τες, στον Ευγένιο, στους μικρούς Διονύση, Ιάσωνα και Κίμωνα-Δημήτρη) και ειδικά στον μικρό Ρούμπεν που γεννήθηκε εν μέσω της πρωτογενούς έρευνας, το Φεβρουάριο του 2008, και τον Αλέξανδρο που ήλθε στον κόσμο σχεδόν μαζί με το τελικό χειρόγραφο, τον Ιανουάριο του 2010.

Αθήνα, 2 Μαρτίου 2010

Άννα Τριανταφυλλίδου και Θάνος Μαρούκης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 21ου ΑΙΩΝΑ: ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Το βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας έχει έναν διττό στόχο. Αφενός επιδιώκει να προσφέρει μια συνολική και όσο το δυνατόν σε βάθος ανάλυση του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα, όπως αυτό διαμορφώθηκε την τελευταία εικοσαετία (από το 1989 και μετά). Αφετέρου το βιβλίο αυτό επιδιώκει να αποτελέσει ένα διδακτικό εγχειρίδιο, χρήσιμο σε φοιτητές, διδάσκοντες και ερευνητές, για την εισαγωγή στη μελέτη της διεθνούς μετανάστευσης στον 21ο αιώνα.

Το βιβλίο αυτό τοποθετεί την ελληνική μεταναστευτική εμπειρία τόσο στο ιστορικό της πλαίσιο (δηλαδή τη μάλλον απότομη μετατροπή της Ελλάδας από χώρα αποδημίας σε χώρα υποδοχής μεταναστών), όσο και στο σύγχρονο ευρωπαϊκό και διεθνές περιβάλλον της μεταψυχροπολεμικής περιόδου. Το φαινόμενο της μετανάστευσης προς την Ελλάδα μελετάται με εύληπτο τρόπο, προσδίδοντας στη μελέτη μας τόσο ακαδημαϊκό ενδιαφέρον, όσο και ενημερωτικό χαρακτήρα.

Τα πρώτα κεφάλαια του βιβλίου παρουσιάζουν μια συνολική επισκόπηση του φαινομένου (δημογραφικά και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού πληθυσμού, ροές εισροής, εκροής και μετάβασης, και η δυναμική τους, ενσωμάτωση στην αγορά εργασίας, καθώς και γενικότερη κοινωνικοπολιτική ένταξη) (κεφάλαια 1-4). Τα επόμενα κεφάλαια (5-10) εμβαθύνουν στην παρουσίαση και ανά-

λυση των σημαντικότερων μεταναστευτικών πληθυσμών της Ελλάδας (Αλβανών, Ρουμάνων, Βουλγάρων, Πολωνών, Γεωργιανών, Ουκρανών, Πακιστανών, Μπαγκλαντεσιανών). Τα κεφάλαια αυτά βασίζονται σε πρωτότυπη και πρωτογενή έρευνα. Αξίζει να σημειωθεί ότι είναι η πρώτη φορά που γίνεται εμπειρική και συστηματική έρευνα για τις περισσότερες από τις ομάδες αυτές που, με εξαίρεση τον αλβανικό πληθυσμό, έχουν μείνει στο περιθώριο της σχετικής βιβλιογραφίας. Το βιβλίο κλείνει με κάποια καταληκτικά συμπεράσματα για την εξέλιξη του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα και την Ευρώπη στα επόμενα χρόνια, θέτοντας τις βασικές προκλήσεις της μετανάστευσης για τον 21ο αιώνα.

Στις επόμενες ενότητες εξετάζουμε το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της σύγχρονης ευρωπαϊκής μετανάστευσης. Συγκεκριμένα εξετάζουμε τις συνέπειες που είχε το τέλος του Ψυχρού Πολέμου για την ευρωπαϊκή μετανάστευση, κυρίως υπό το πρίσμα των μεταναστευτικών ρευμάτων από Ανατολή προς Δύση, στα οποία δεν συμμετέχουν μόνο τα σημερινά 27 κράτη-μέλη της ΕΕ, αλλά και οι χώρες της ανατολικής Ευρώπης και της Κοινοπολιτείας Ανεξάρτητων Κρατών (ΚΑΚ). Εξετάζουμε επίσης τη διαφοροποίηση παλαιών και την εμφάνιση νέων μορφών μετανάστευσης, όπως η μη-κανονική (*irregular*) και η κυκλική μετανάστευση (*shuttle migration*), τους πληθυσμούς που εκτοπίζονται για πολιτικούς λόγους, αλλά δεν υπάγονται στο καθεστώς των προσφύγων, καθώς και τη γυναικεία μετανάστευση. Μέσω της εξέτασης αυτής θέλουμε να εμβαθύνουμε στην κατανόηση της πραγματικότητας του 21ου αιώνα και να προσφέρουμε το κοινωνικό, οικονομικό και γεωπολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο πρέπει να αναλυθεί και η ελληνική εμπειρία. Το κεφάλαιο αυτό μελετά και τους ορισμούς του όρου «μετανάστης», καταδεικνύοντας τις διαφορετικές αποχρώσεις με τις οποίες χρησιμοποιείται καθώς και τις διαφορές που υφίστανται ανάμεσα στους επίσημους στατιστικούς ορισμούς των διαφόρων μεταναστευτικών κατηγοριών και στην εμπειρική κοινωνική πραγματικότητα.

Στη συνέχεια παρουσιάζουμε τη διαμόρφωση της κοινής μεταναστευτικής πολιτικής σε επίπεδο ΕΕ και τις μελλοντικές προκλήσεις που θα αντιμετωπίσουν οι ευρωπαϊκές χώρες όσον αφορά τη βιώσιμη διαχείριση της διεθνούς μετανάστευσης.

Το τελευταίο μέρος του κεφαλαίου αυτού¹ παρουσιάζει τις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις που μας βοηθούν να κατανοήσουμε και να αναλύσουμε τη μετανάστευση διεθνώς, ειδικά δε την περίπτωση της Ελλάδας. Συζητούμε λοιπόν τις θεωρίες που εξηγούν το λόγο για τον οποίο αρχίζει η μεταναστευτική κίνηση μεταξύ δύο χωρών και συγκεκριμένα τη νεοκλασική οικονομική θεωρία στο μικρο- και μακρο-επίπεδο, τη θεωρία των νέων οικονομικών της μετανάστευσης και τη θεωρία της διττής ή κατατμημένης αγοράς εργασίας. Όσον αφορά τις θεωρίες που εξηγούν το γιατί η μετανάστευση συνεχίζεται και συχνά η μεταναστευτική κίνηση ενδυναμώνεται σε βάθος χρόνου ακόμα και όταν φαινομενικά τα αρχικά της αίτια δεν υπάρχουν πια, εξετάζουμε τη θεωρία των δικτύων, τη θεσμική θεωρία και τη θεωρία των παγκόσμιων συστημάτων.

Η μετανάστευση στην Ευρώπη κατά τη μεταπολεμική περίοδο και ως το 1989

Στην Ευρώπη η περίοδος αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο χαρακτηρίστηκε από μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα από Νότο προς Βορρά με αφετηρία τις χώρες της βόρειας Μεσογείου (Ελλάδα, Ιταλία, Πορτογαλία και Ισπανία). Οι χώρες της δυτικής και βόρειας Ευρώπης, όπως το Βέλγιο, η Βρετανία, η Γαλλία, η Γερμανία και η Σουηδία, υποδέχθηκαν μετανάστες από τη νότια Ευρώπη και τη Μεσόγειο, αλλά και μεταναστευτικές εισροές από χώρες της Αφρικής, της Καραϊβικής και της Ασίας. Η μεταπολεμική περίοδος υπήρξε περίοδος ανοικοδόμησης και βιομηχανικής ανάπτυξης για την Ευρώπη, η οποία αντιμετώπιζε ελλείψεις εργατικού δυναμικού εξαιτίας του καταστροφικού Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Έτσι, οι ξένοι εργάτες ήρθαν να καλύψουν τις ανάγκες της εγχώριας αγοράς εργασίας και κατά κανόνα θεωρούνταν προσωρινοί κάτοικοι. Οι μεταναστευτικές εισροές από χώρες εκτός Ευρώπης σχετίζονταν κυρίως με το αποικιοκρατικό παρελθόν των

1. Οι ενότητες που ακολουθούν στηρίζονται στο Τριανταφυλλίδου και Γρώπα (2009).

χωρών προορισμού, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Βρετανίας, της Γαλλίας, του Βελγίου και της Ολλανδίας. Οι μετανάστες που προέρχονταν από πρώην αποικίες συναντούσαν μια ανοιχτή πολιτική απέναντι στη μετανάστευση εργασίας και απήλαυαν ειδικών δικαιωμάτων (τα οποία περιλάμβαναν, σε ορισμένες περιπτώσεις, και πλήρη πολιτικά δικαιώματα). Ο συγκεκριμένος τύπος μετανάστευσης υπήρξε αναπόσπαστο κομμάτι του συστήματος βιομηχανικής παραγωγής του φορντισμού και συχνά διεκπεραιωνόταν μέσω πολιτικών ενεργητικής προσέλκυσης μεταναστών, από επιχειρήσεις των κοινωνιών υποδοχής, και διμερών συμφωνιών ανάμεσα στις χώρες προέλευσης και προορισμού. Παρ' ότι πολλοί οικονομικοί μετανάστες όντως επέστρεψαν στη χώρα καταγωγής τους έπειτα από κάποια χρόνια, μια μεγάλη μερίδα εξ αυτών εγκαταστάθηκαν μόνιμα στις χώρες υποδοχής και επανενώθηκαν αργότερα με τις οικογένειές τους. Το γεγονός αυτό έφερε τις χώρες υποδοχής αντιμέτωπες με σημαντικές κοινωνικές και πολιτικές προκλήσεις που αφορούν την ένταξη των μεταναστών και οι οποίες εξακολουθούν να προβληματίζουν τα κράτη-μέλη της ΕΕ.

Η δυναμική της μετανάστευσης στην Ευρώπη άλλαξε στις αρχές της δεκαετίας του 1970 ως συνέπεια των πετρελαϊκών κρίσεων. Η οικονομική ανάπτυξη στη δυτική Ευρώπη άρχισε να επιβραδύνεται, οι δομικές αλλαγές στις αγορές εργασίας έγιναν ορατές και η ανεργία ακολουθούσε ανοδική πορεία, ιδίως στις παραδοσιακές βιομηχανικές οικονομίες της Βρετανίας και του Βελγίου. Χάρη στις πολιτικές οικονομικής συνοχής της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, τα μεταναστευτικά ρεύματα από τη νότια προς τη βόρεια Ευρώπη σταδιακά μειώθηκαν. Όταν η Ελλάδα, η Πορτογαλία και η Ισπανία εντάχθηκαν στην ΕΟΚ, ελάχιστοι πολίτες των χωρών αυτών μετανάστευσαν πια για λόγους εργασίας στα κράτη-μέλη της βόρειας Ευρώπης. Επιπλέον, η βιομηχανική ανάπτυξη που κατέκτησε ως ένα βαθμό η νότια Ευρώπη και η παράλληλη αλματώδης επέκταση του τομέα των υπηρεσιών συνοδεύτηκαν από τη δημιουργία ευκαιριών απασχόλησης που περιόρισαν τους μεταναστευτικούς παράγοντες «ώθησης». Όσον αφορά τους παράγοντες «προσέλκυσης», οι χώρες της δυτικής και της βόρειας Ευρώπης είχαν θέσει τέλος στις πολιτικές προσέλκυσης εργατικού δυναμικού ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, με στόχο τη

«μηδενική μετανάστευση». Για τον ίδιο λόγο μειώθηκαν αντίστοιχα και οι εισροές μεταναστών στην ηπειρωτική Ευρώπη και τη Βρετανία από τις χώρες της Ασίας και της Αφρικής. Πολλές χώρες, όπως η Βρετανία και η Γαλλία, υιοθέτησαν περιοριστικές πολιτικές μετανάστευσης, προκειμένου να επιτύχουν την ενσωμάτωση των ήδη υφιστάμενων μεταναστών. Σε άλλες χώρες, όπως στο Βέλγιο, στη Δανία και τη Γερμανία, οι άδειες διαμονής μειώθηκαν στα επίπεδα που υπαγόρευαν οι ανάγκες της εγχώριας αγοράς εργασίας, ενώ το θέμα της ενσωμάτωσης έμεινε μακριά από το προσκήνιο μέχρι τη δεκαετία του 1980.

Στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη (ΚΑΕ), τα μεταναστευτικά ρεύματα περιορίστηκαν δραστικά τη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι το 1989. Η οικονομική μετανάστευση γινόταν σε πολύ περιορισμένη κλίμακα και πάντοτε στο πλαίσιο κεντρικού σχεδιασμού και ελέγχου. Περιορισμένες ανταλλαγές οικονομικών μεταναστών σημειώνονταν ανάμεσα στις χώρες του Συμφώνου της Βαρσοβίας, ενώ μια μικρής κλίμακας ροή μεταναστών (για λόγους εργασίας ή σπουδών) κατευθυνόταν από τις κομμουνιστικές χώρες προς άλλες ηπείρους (όπως η Σοσιαλιστική Δημοκρατία του Βιετνάμ και η Κούβα) και τις χώρες της ΚΑΕ (όπως η ανατολική Γερμανία και η Πολωνία). Όσον αφορά τη μετανάστευση από τις χώρες της ΚΑΕ προς τη δυτική Ευρώπη ή τη Βόρεια Αμερική, ουδέποτε σταμάτησαν απόλυτα, παρά τα αυστηρά μέτρα ελέγχου που υιοθέτησαν τα κομμουνιστικά κράτη. Όσοι εγκατέλειπαν τις χώρες ΚΑΕ για πολιτικούς λόγους πολύ γρήγορα έβρισκαν άσυλο στη δυτική Ευρώπη. Ο αριθμός τους, ωστόσο, δεν ξεπερνούσε τις λίγες χιλιάδες καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο και ωχριά μπροστά στις μαζικές ροές μεταναστών από τη νότια προς τη βόρεια Ευρώπη ή από τις χώρες του αναπτυσσόμενου κόσμου προς τη δυτική και βόρεια Ευρώπη.

Τη δεκαετία του 1980, η κατάσταση άρχισε και πάλι να αλλάζει. Η παγκόσμια οικονομική ολοκλήρωση μέσω των διεθνών συμφωνιών για το εμπόριο και τις υπηρεσίες (Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου, GATT και Γενική Συμφωνία Εμπορίου και Υπηρεσιών, GATS), η παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου και της εργασίας, και η ραγδαία ανάπτυξη των δικτύων μεταφορών και επικοινωνιών συνέβαλαν στην εμφάνιση νέων τύπων μεταναστευτικών ρευμάτων. Παράλ-

ληλα, η γεωπολιτική μεταμόρφωση της Ευρώπης μετά το 1989 δημιούργησε νέες ευκαιρίες προσωρινής και μακροχρόνιας μετανάστευσης εντός της ηπείρου, όχι μόνο στη δυτική Ευρώπη, αλλά και στις χώρες ΚΑΕ. Τα μεταναστευτικά πρότυπα των τελευταίων δύο δεκαετιών χαρακτηρίζονται από τη μεγάλη ποικιλομορφία τους: έχουμε νέες μορφές ευέλικτης εργασίας, το νομικό καθεστώς των (συχνά χωρίς χαρτιά) μεταναστών είναι επισφαλές, ο χρόνος διαμονής των μεταναστών διακρίνεται από μεγάλες διαφοροποιήσεις, ενώ έχουν αναδειχθεί νέοι έμφυλοι ρόλοι και πολλαπλοί προορισμοί. Όλα αυτά θα τα διερευνήσουμε στις επόμενες ενότητες.

Η μετανάστευση στην Ευρώπη μετά το 1989

Η εσωτερική κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη (ΚΕΑ) το 1989 δημιούργησε ένα πιο ρευστό και δυναμικό περιβάλλον. Τα κλειστά σύνορα που χώριζαν τις χώρες της ανατολικής από τις χώρες της δυτικής Ευρώπης ξαφνικά άνοιξαν και πολλοί πολίτες της ΚΕΑ, αντιμέτωποι με την αποδόμηση του συστήματος παραγωγής και του κοινωνικού κράτους στις χώρες καταγωγής τους, άρχισαν να αναζητούν ευκαιρίες εργασίας και μια καλύτερη ζωή στη δυτική και νότια Ευρώπη. Όπως και οι πολίτες χωρών του αναπτυσσόμενου κόσμου, οι μετανάστες από την ΚΑΕ που έφτασαν στην ΕΕ απασχολήθηκαν σε εξειδικευμένους και σχετικά μικρούς τομείς της εγχώριας αγοράς εργασίας. Επιπρόσθετα, το άνοιγμα των συνόρων συνοδεύτηκε από τη μεγάλη ποικιλομορφία των μεταναστευτικών ρευμάτων, που συνδέουν σε περίπλοκα δίκτυα τις χώρες της ανατολικής, της κεντρικής και της δυτικής-νότιας Ευρώπης (Wallace και Stola, 2001· Favell και Hansen, 2002).

Οι αλλαγές αυτές έχουν οδηγήσει στην –αν όχι ρητή σίγουρα σιωπηρή– αναθεώρηση της διακηρυγμένης πολιτικής της μηδενικής μετανάστευσης στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Μεγάλοι αριθμοί μεταναστών έφτασαν, εργάστηκαν και εγκαταστάθηκαν σε αυτές, ακολουθώντας πολλούς εναλλακτικούς δρόμους. Ορισμένοι εισήλθαν λαθραία ή ως αιτούντες άσυλο· οι περισσότεροι απλώς ακολούθησαν τους δρόμους της ίδιας της παγκοσμιοποίησης. Κάποιοι έφτασαν με

τουριστικές και φοιτητικές θεωρήσεις εισόδου, και παραβίασαν τη διάρκεια ή το σκοπό έκδοσής τους, ενώ κάποιοι άλλοι έφτασαν ακόμα και ως επιχειρηματίες (Jordan και Düvell, 2003). Τόσο τα πιο «ευέλικτα» και ανοιχτά στην παγκοσμιοποίηση μεταναστευτικά καθεστώτα της Βρετανίας και της Ιρλανδίας όσο και τα περισσότερο προστατευτικά καθεστώτα χωρών, όπως η Γερμανία και η Ολλανδία, εισήγαγαν νέες δυνατότητες νόμιμης, προσωρινής μετανάστευσης και θέσπισαν νέα μέσα ελέγχου. Οι πολιτικές αυτές συνδιαμόρφωσαν τις ιδιαίτερες μορφές μετανάστευσης και συνθήκες διαβίωσης των μεταναστών σε κάθε χώρα, ενώ η αποτελεσματικότητά τους όσον αφορά τον έλεγχο των επιπέδων της μετανάστευσης υπήρξε σε μεγάλο βαθμό αμφίβολη.

Η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους οικονομικούς μετανάστες και σε όσους μεταναστεύουν για άλλους λόγους –οι λόγοι κυμαίνονται από την πολιτική αστάθεια και καταπίεση ως τον εθνικό αλληλοσπαραγμό στις χώρες καταγωγής– γίνεται όλο και πιο ασαφής. Έτσι, άνθρωποι που αναζητούν καταφύγιο από τις πολιτικές διώξεις ενίοτε επιλέγουν την οδό της οικονομικής μετανάστευσης, νόμιμης και μη, ενώ άλλοι μετανάστες, που έχουν οικονομικά κίνητρα και εγκαταλείπουν τις χώρες τους εξαιτίας της υψηλής ανεργίας ή της φτώχειας, προσπαθούν να επιτύχουν το στόχο τους ζητώντας άσυλο (Wallace, 2002).

Οι κυβερνήσεις της νότιας Ευρώπης αποδείχθηκαν ιδιαίτερα ανέτοιμες να διαχειριστούν την εισροή μεταναστών. Μάλιστα οι μετανάστες σε αυτές τις χώρες συνήθως φτάνουν σε κοινωνίες οι οποίες, σε μεγάλο βαθμό, αυτοπροσδιορίζονται ως πολιτισμικά και θρησκευτικά ομοιογενείς. Η νότια Ευρώπη βρέθηκε, λοιπόν, αντιμέτωπη με σημαντικές και απροσδόκητες προκλήσεις. Οι χώρες της νότιας Ευρώπης ανταποκρίθηκαν σταδιακά στην παρουσία των μεταναστών, αρχικά με διαδοχικά προγράμματα νομιμοποίησης των παράνομων οικονομικών μεταναστών και στη συνέχεια με προσπάθειες να προχωρήσουν στην οικονομική και πολιτισμική ενσωμάτωσή τους. Περιπτώσεις κοινωνικών αναταραχών και κρούσματα ρατσισμού και προκατάληψης, που έλαβαν μεγάλη προβολή, έχουν πυροδοτήσει τον δημόσιο διάλογο για τα πολιτιστικά και πολιτικά δικαιώματα των μεταναστών. Σε ό,τι αφορά τα πολιτιστικά δικαιώματα των μεταναστών, σε μεγάλο βαθμό έχουν αναγνωριστεί, έστω κι αν η θεσμοποίησή τους

είναι περιορισμένη. Σε ό,τι αφορά τα πολιτικά δικαιώματα, ακολουθούν από μεγάλη απόσταση, καθώς αποτελούν σχεδόν θέμα ταμπού για τις κοινωνίες της νότιας Ευρώπης.

Η μετανάστευση στην Ευρώπη των αρχών του 21ου αιώνα

Η αλλαγή του νέου αιώνα συνοδεύτηκε από νέες εξελίξεις στο εσωτερικό της ΕΕ και στη διεθνή σκηνή. Το ενδιαφέρον είναι ότι τόσο η Ευρωπαϊκή Επιτροπή όσο και ορισμένα κράτη-μέλη της ΕΕ είχαν ανακοινώσει μια σημαντική στροφή στην πολιτική τους όσον αφορά την προσέλκυση εξειδικευμένων και ανειδίκευτων εργαζομένων από τρίτες χώρες. Τούτο συνέβη σε μια περίοδο κατά την οποία η ανεργία μεταξύ των πολιτών της ΕΕ βρισκόταν σε υψηλά επίπεδα –περίπου 15,7 εκατομμύρια άνεργοι (το 9,2% του εργατικού δυναμικού) το 2001 (Eurostat, 2001)– και ενώ οι κοινωνικές πολιτικές είχαν επικεντρωθεί στην κατάρτιση και την ένταξη των υφιστάμενων μεταναστών. Αυτή η μεταβολή αντανάκλασε τις εντεινόμενες ανησυχίες για τον κίνδυνο ελλείψεων εργατικού δυναμικού και τη γενικότερη βιωσιμότητα του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου (βλ. Jordan και Düvell, 2003). Παρ' ότι το κάθε κράτος-μέλος εστιάζει σε διαφορετικούς τομείς, είναι βέβαιο ότι βρισκόμαστε ενώπιον μιας σημαντικής αλλαγής πολιτικής στο θέμα της προσέλκυσης εργαζομένων από τρίτες χώρες.

Στην Ιταλία και την Ελλάδα, παραδείγματος χάριν, τα ποσοστά ανεργίας το 1999 κινούνταν στα επίπεδα του 11%, ενώ την ίδια χρονιά η ανεργία στην Ισπανία ξεπερνούσε το 15%. Παρ' όλα αυτά, τα τελευταία 10 με 15 χρόνια η Ιταλία υποδέχτηκε περισσότερους από 2,5 εκατομμύρια μετανάστες, η Ισπανία άλλους τόσους και η Ελλάδα σχεδόν 1,5 εκατομμύριο. Το εργατικό δυναμικό των μεταναστών απασχολείται κατά κύριο λόγο στη γεωργία, στον τουρισμό, στην ιδιωτική περίθαλψη, στον κλάδο εστίασης και στις κατασκευές. Στην Ιταλία πρέπει να προστεθεί και ο κλάδος των μικρών και μεσαίων παραγωγικών επιχειρήσεων. Παρ' ότι οι περισσότεροι οικονομικοί μετανάστες στις εν λόγω χώρες έφτασαν αρχικά παράνομα, η παρουσία τους έχει έκτοτε νομιμοποιηθεί με διαδοχικά προγράμματα «αμνηστίας».

Στην τελευταία δεκαετία όμως, η σχέση μετανάστευσης και αγο-

ρών εργασίας έχει περαιτέρω διαφοροποιηθεί. Χώρες με υψηλές μεταναστευτικές εισροές (και σχετικά υψηλή γεννητικότητα), όπως η Ιρλανδία, η Κύπρος ή το Ηνωμένο Βασίλειο, γνώρισαν χαμηλά επίπεδα ανεργίας (μεταξύ 5% και 6% κατά μέσον όρο στη δεκαετία του 2000) ως το τέλος του 2008, αλλά είδαν την ανεργία να ανεβαίνει δραστικά κατά τους τελευταίους μήνες (στη διάρκεια του 2009) στο 7,5% στο Η.Β. και στο 11% στην Ιρλανδία.² Παράλληλα, η Γερμανία, η Γαλλία και η Ελλάδα συνεχίζουν να έχουν, όπως και παλαιότερα, σχετικά υψηλά επίπεδα ανεργίας (7%-8%) όπως και η Πολωνία (περίπου 10%) και η Σλοβακία (11%).³

Συνολικά, ενώ τα επίπεδα ανεργίας έχουν βελτιωθεί την τελευταία δεκαετία σε σχέση με τα επίπεδα του 2000, καταγράφοντας τις θετικές τάσεις στις ευρωπαϊκές αγορές εργασίας, η πρόσφατη οικονομική κρίση έχει αναστρέψει τις τάσεις αυτές οδηγώντας σε δραματικές αυξήσεις της ανεργίας στη Λετονία για παράδειγμα (από το 7% στο 16%), και στην Ισπανία (από το 11% στο 19%). Πράγματι, η ανεργία αυξήθηκε σε όλες τις χώρες της ΕΕ κατά μία ή δύο ποσοστιαίες μονάδες, τόσο στις χώρες που υποδέχονται μετανάστες όσο και σε εκείνες που αποστέλλουν. Συνολικά, σε πολλές χώρες της ΕΕ των 15, υψηλή δομική ανεργία συνυπήρξε με σχετικά υψηλές μεταναστευτικές εισροές, αφού οι μετανάστες απασχολήθηκαν σε τομείς της οικονομίας όπου υπήρχε έλλειψη εργατικού δυναμικού. Η παρούσα οικονομική κρίση επηρέασε με διαφορετικό τρόπο διαφορετικές χώρες της ΕΕ: η Βρετανία και η Ισπανία, που είχαν γνωρίσει δυναμική οικονομική ανάπτυξη την τελευταία δεκαετία, βίωσαν πιο απότομη κάμψη την τελευταία χρονιά, που φυσικά επηρέασε τόσο την εργασιακή κατάσταση των μεταναστών οι οποίοι ζουν σε αυτές, όσο και τις μεταναστευτικές εισροές.

Αντίθετα, χώρες με λιγότερο δυναμικές οικονομίες κατά την τελευταία δεκαετία, όπως η Ιταλία, ή χώρες που γνώρισαν σημαντική πλην μη βιώσιμη ανάπτυξη, όπως η Ελλάδα, επηρεάστηκαν σε μικρότερο

2. Eurostat, Unemployment statistics (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>, ημερομηνία επίσκεψης 30 Ιουλίου 2009).

3. European Commission (2007-2009), Eurostat, Data in Focus (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>).

βαθμό από την οικονομική κρίση. Οι δε δείκτες της ανεργίας τους ανέβηκαν μόνο κατά μία ποσοστιαία μονάδα μεταξύ του 2008 και του 2009. Παρ' όλα αυτά, το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό στις χώρες αυτές φαίνεται να έχει επηρεαστεί δυσανάλογα πολύ, αφού απασχολείται σε τομείς της αγοράς εργασίας όπως ο τουρισμός, οι κατασκευές και η γεωργία, που είναι ιδιαίτερα ευάλωτοι σε τέτοιες διακυμάνσεις της διεθνούς οικονομίας. Αν και είναι νωρίς για να διαπιστώσουμε επιστημονικά τις επιπτώσεις της διεθνούς κρίσης στη μετανάστευση με ακρίβεια, τα στοιχεία ως σήμερα δείχνουν ότι η μετανάστευση από μακρινές χώρες, εκτός Ευρώπης, δεν έχει επηρεαστεί σημαντικά, δεδομένου ότι τα ταξίδια μεταξύ χωρών αποστολής και υποδοχής κοστίζουν ακριβά, ενώ η κρίση έχει αυξήσει την ανεργία και επιδεινώσει την οικονομική κατάσταση και στις χώρες προέλευσης των μεταναστών στην Ασία, την Αφρική και τη Λατινική Αμερική. Κινητικότητα παρουσιάζει κυρίως η ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση, δεδομένου ότι οι ευρωπαίοι πολίτες μπορούν να κινηθούν ελεύθερα στο χώρο της ΕΕ και σε περιόδους κρίσης να αναζητήσουν εργασία στη χώρα προέλευσής τους (αυτό φαίνεται να ισχύει για ρουμάνους και βούλγαρους επιστρέφοντες μετανάστες από την Ισπανία ή πολωνούς επιστρέφοντες μετανάστες από το Η.Β.)

Ως εκ τούτου, το οικονομικό πλαίσιο γενικά, και της μετανάστευσης ειδικότερα, στην Ευρώπη, κατά την τελευταία δεκαετία, διαγράφεται ιδιαίτερα ευμετάβλητο. Στα επιμέρους κεφάλαια που ακολουθούν (κεφάλαια 5 ως 10) γίνεται φανερό πώς τόσο η διεύρυνση της ΕΕ το 2004 και το 2007 όσο και οι πρόσφατες οικονομικές εξελίξεις επηρεάζουν τις διαδρομές κοινωνικής και οικονομικής ένταξης των μεταναστών στην Ελλάδα.

Μια δεύτερη αλλαγή που έχει επηρεάσει το συνολικό κοινωνικό πλαίσιο της μετανάστευσης διεθνώς, και ειδικά στην Ευρώπη, σχετίζεται με τις τρομοκρατικές επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 στο Διεθνές Κέντρο Εμπορίου και το Πεντάγωνο των ΗΠΑ. Μια άμεση συνέπεια υπήρξε η όξυνση των σχετιζόμενων με τη μετανάστευση ανησυχιών περί της εθνικής ασφάλειας. Ο φόβος, δικαιολογημένος ή μη, ότι η παράνομη μετανάστευση προσλαμβάνει ανεξέλεγκτες διαστάσεις εκφραζόταν και πριν την 11η Σεπτεμβρίου από πολιτικούς και μέσα ενημέρωσης. Όμως ο αντίκτυπος της 11ης Σεπτεμβρίου για τις πολιτι-

κές μετανάστευσης περιέπλεξε ακόμα περισσότερο τον σχετικό διάλογο, προσθέτοντας νέες διαστάσεις. Ο απλοποιημένος και ενίοτε απλοϊκός δημόσιος λόγος άφηνε να εννοηθεί ότι η μετανάστευση, αν όχι η ίδια η παγκοσμιοποίηση, συνοδεύεται από τον κρυφό κίνδυνο της τρομοκρατίας και άρα συνιστά απειλή για την εθνική ασφάλεια. Οι νέες τρομοκρατικές βομβιστικές επιθέσεις στη Μαδρίτη, το Μάρτιο του 2003, και στο Λονδίνο, τον Ιούλιο του 2005, ήρθαν να επικυρώσουν εμμέσως την αντίληψη ότι οι μετανάστες αποτελούν εν δυνάμει «απειλή» για την ευημερία και συνοχή των δυτικών κοινωνιών. Οδήγησαν επίσης στην αντίληψη ότι οι λέξεις «μουσουλμάνος» και «μετανάστης» είναι σχεδόν συνώνυμες. Εξυπακούεται ότι αυτού του είδους τα στερεότυπα παραβλέπουν την τεράστια ποικιλομορφία των μεταναστευτικών πληθυσμών και συνθηκών διαβίωσης στα 27 κράτη-μέλη της ΕΕ.

Μετανάστευση και παγκόσμια αγορά εργασίας

Είναι απαραίτητο να επισημάνουμε, πέρα από το γενικότερο γεωπολιτικό και κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της μετανάστευσης στην Ελλάδα και την Ευρώπη, και ορισμένα γενικότερα χαρακτηριστικά των σύγχρονων μεταναστευτικών ρευμάτων –που αφορούν κυρίως τα τελευταία 15 χρόνια– τα οποία θεωρούνται από τους περισσότερους καινοφανή (King, 2002). Η εντεινόμενη στη μεταπολεμική περίοδο ανισότητα μεταξύ παγκόσμιου Βορρά και παγκόσμιου Νότου έχει οδηγήσει στην αλλαγή των δομών των αγορών εργασίας διεθνώς.⁴ Η σύγχρονη παγκόσμια οικονομία χαρακτηρίζεται από εντεινόμενο κατακερματισμό των αγορών εργασίας. Γενικά παρατηρείται μια τάση προς πόλωση της μετανάστευσης στα χαμηλότερα και υψηλότερα κλιμάκια της αγοράς εργασίας (βλ. επίσης π.χ. Jordan και Düvell, 2003). Τα εμπόδια που ορθώνονται στη μετανάστευση των επαγγελματιών υψηλής εξειδίκευσης είναι χαμηλά. Σε απόλυτους αριθμούς, όμως, η μετανάστευση εργαζομένων υψηλής εξειδίκευσης παραμένει

4. Για μια πληρέστερη συζήτηση των σχετικών ζητημάτων βλ. Τριανταφυλλίδου και Γρώπα (2009), κεφάλαιο 1.